

52 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО
В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

СТАТТІ

П. С. ПЕНЯК

До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла X—XIII ст.

Давньоруському ремеслу, важливій галузі економіки країни X—XIII ст., присвячено багато праць¹. У них показано, що багатопрофільне ремесло Київської Русі мало значний виробничий потенціал, знаходилося на високому рівні розвитку: в ряді галузей давньоруські ремісники випереджали своїх західноєвропейських колег. Основну увагу дослідники приділяли вивченню техніки та технології і значно менше питанням організаційної структури ремесла. Тим часом, без вивчення соціальної організації неможливо визначити дійсне місце ремесла в системі продуктивних сил і виробничих відносин Русі.

Під соціальною організацією ремесла ми розуміємо ті форми виробничої діяльності людей, які юридично оформилися протягом IX—XIII ст. на Русі, і додержання яких диктувалося суспільними потребами. У ній фіксувався спосіб розподілу праці, спрямований на виробництво матеріальних і духовних благ, взаємовідносини класів і соціальних інститутів.

Інститути, класи і соціальні прошарки, породжені феодалізмом, визначили існування на Русі X—XIII ст. різних за соціальним походженням організаторів ремісничого виробництва. Ними, як свідчать писемні й археологічні джерела, були сільські общини, державна влада, великі земельні вотчинники — князі та бояри, церква і вільні міські ремісники.

Сільська община. Одним із давніх інститутів суспільства, що займалися організацією виробництва, була родова, а пізніше сільська або територіальна община. «Землеробська община, будучи останньою фазою первинної суспільної формації, є в той же час перехідною фазою до вторинної формації, тобто переходом від суспільства, побудованого на спільній власності, до суспільства, яке ґрунтується на приватній власності. Вторинна формація охоплює, зрозуміло, ряд суспільств, які ґрунтуються на рабстві і кріпоснітві»².

Отже, сільська (територіальна) община в епоху Київської Русі обслуговувала і ранньофеодальне суспільство. Окрім таких виробництв, як виготовлення сільськогосподарського реманенту, одягу, взуття, побутових речей, будівництва жител і господарських споруд та інше, в яких общині належала номінальна організаційна роль, у сільській місцевості розвивались промисли, що згодом переросли в ремесла і відокремилися від землеробства. До них, передусім, належали металургія, ковальська і гончарна справа. Ці ремесла задовольняли потреби общин у залізних знаряддях праці, зброї, предметах побуту, прикрасах. Тут роль общини як організатора виробництва була першорядною. Виступаючи основним організатором виробництва, община задовольняла потреби общинників у ремісничих výroбах і одночасно ремісників у продукції сільськогосподарського виробництва.

Добування та виготовлення заліза, за свідченням писемних джерел, залишалося переважно сільським промислом. У його організації общині належало провідне місце, навіть після її закріпачення. Продукція металургів поступала до споживачів як безпосередньо від виробників, так і через феодалів-вотчинників, які відчужували частину кричного заліза від залежних селян. Цей вид ремесла посідав важливе місце в розвитку товарних відносин між містом і селом. Природно, частина кричного заліза залишалася у сільських ковалів.

Ще задовго до утворення феодального суспільства із сільської общини виділився коваль-ремісник по обробці напівфабрикатів заліза і перетворився у вільного посадського ремісника³. Ймовірно, не всі ковалі, які виділилися з общини, покинули насиджені місця. На селі вони відкривали кузні і обслуговували общинників. Сільський коваль простим куванням і зварюванням виготовляв понад 40 видів сільськогосподарських знарядь і побутових речей⁴. Для них община і надалі залишалася основним організатором виробництва, змінилися лише відносини між общинниками і ковалем, де коваль виступав у ролі ремісника, виконуючи роботу на замовлення. Сільські ковалі інколи були одночасно і ювелірами. Вони виготовляли прикраси з міді, бронзи і низькопробного срібла.

Загальне економічне піднесення на Русі відбилося і на гончарстві. Починаючи з IX ст. здійснюється порівняно швидкий перехід до гончарського круга, що вплинуло на якість глиняного посуду. Застосування гончарського круга підвищило в кілька разів продуктивність праці гончара і знизило ціну його продукції. Отже, економічний ефект був тією основою, на якій гончарський промисел переріс у ремісниче виробництво.

Першим етапом відділення гончарського ремесла від землеробства слід вважати той період, коли воно розвивалося у складі землеробства і мало сезонний характер. Гончар займався своїм ремеслом у вільний від обробки землі час. Можливо, в цей період роль общини як організатора виробництва була ще відчутною. Гончар задовольняв потреби общини в гончарських výroбах, працюючи на замовлення. Згодом гончар, виділившись з общини, відкривав на селі майстерню і працював на ринок. Проте він залишався членом общинної спільності. У подальшому гончарське ремесло отримує форму спадкової організації⁵.

Отже, сільська община, являючи собою один із суспільних інститутів перехідної фази від первіснообщинного до феодального ладу, була організатором у селі деяких видів ремесла. Особливо її роль

була помітною у налагодженні металургійного виробництва, ковальській і гончарській справі, обробці каменю тощо.

Державне ремесло. У соціальній структурі давньоруського ремесла особливе місце належало державному сектору. Воно охоплювало ряд ремісничих спеціальностей, пов'язаних переважно з будівництвом порубіжних укріплень, міст, культових і громадських споруд, спорудженням річкових та морських суден, виготовленням зброї. Але в реальному житті доменальне та державне будівництво тісно перепліталися. Тому не завжди можна було з достовірністю визначити, хто в такий або інший час був його основним організатором — великий чи удільний князь, митрополит, єпископи або ігумени. Разом з тим у ряді випадків літописи називають конкретних осіб. Наприклад, розповідаючи про будівельну діяльність Володимира Святославовича, літопис вказує: «И нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубешеве, и по Суле, и по Стугне...»⁶. «В лѣто 6499 Владимир заложи град Бельгород, и наруби в нь от инех городов, и много людий сведе в онь...»⁷ Літопис повідомляє про спорудження міст Ярославом: «В лѣто 6540 Ярослав почата ставити городы по Роси...»⁸, або «В лѣто 6545 заложи Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата: заложи же и церковь святые Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя Богородица Благовѣщенье, посемь святого Георгия манастирь и святыя Ирины»⁹. У Новгородському літопису читаємо, що «В лѣто 6624 ... Мьстиславъ заложи Новьгород болии перваго...»¹⁰.

З кінця X — початку XI ст. у давньоруських містах розгортається широке монументальне будівництво. Храми будували князі і духовні особи, що свідчить про їх державне значення як ідеологічних установ. Наведемо кілька прикладів: «В лѣто 6553 ... заложена бысть святая София Новьгородъ Владимиром князьм»¹¹, або «Лѣто 6666-го во граде Владимире заложи великий князь Андрей Боголюбский церковь каменную соборную превеликую и чудну...»¹² і т. п.

Митрополит Єфрем закладає «город камень» Переяслав та прикрашає його багатьма церковними і громадськими спорудами. Він споруджує церкву святого Михаїла «уже бе великую» і оздоблює її «всякою красотою, церковны сосуды» та розгортає будівництво церков святих Федора і Андрія і створює «строенье банное (кам'яне) сего же не бысть преже в Руси»¹³.

В умовах феодальної Русі будівництво оборонних споруд належало державі. Важливість цієї справи викликала появу особливих фахівців так званих городників, що керували будівництвом укріплень. Під городниками слід розуміти не лише військово-інженерних фахівців, але й ремісників-будівельників, які зводили дерев'яні, дерев'яно-земляні та кам'яні укріплення.

У 80-х роках X ст., коли посилюлись напади на Руські землі печенігів, Київська держава почала будувати систему міст-фортець на Острі, Трубежі, Сулі та Стугні¹⁴. У 30-х роках XI ст. будівництво міст-фортець продовжувалося на Росі¹⁵. У другій половині XI ст. у зв'язку з появою половців почалося будівництво міст-фортець на півдні Київської Русі, зокрема на Дніпрі. Наприкінці XI ст. було споруджено ряд ліній оборони із міст-фортець, розташованих по берегах річок. Разом вони становили єдину взаємозв'язану систему оборони на півдні Давньоруської держави¹⁶.

Будівництво укріплень вимагало великих організаторських зусиль, матеріальних витрат і людських сил. Так, наприклад, для спорудження «Ярославого валу» в Києві необхідно було близько 630 тис. м³ землі і не менше як 50 тис. м³ дубового лісу. На будівництві, при умові що воно тривало чотири роки, повинно було безперервно і щоденно працювати понад 1000 чоловік¹⁷.

Широке будівництво кам'яних культових і громадських споруд, що розгорнулося в Давній Русі у XI—XII ст., вимагало організації виробництва будівельних і опоряджувальних матеріалів, таких як:

плінфи, полив'яних плиток, вапна тощо. Археологічні джерела підтверджують, що було створено таку будівельну базу. У Києві залишки будівельних виробництв виявлено поблизу Десятинної церкви (камнерізне і виготовлення плінфи); поблизу Софії Київської (печі для випалу вапна); на території Києво-Печерського монастиря (виробництво смальти)¹⁸.

У Суздалі знайдено печі для випалу плінфи, які, очевидно, використовувалися для потреб будівництва Суздальського собору, що споруджувався Володимиром Мономахом наприкінці XI та початку XII ст.¹⁹ Подібну піч виявлено також у Смоленську, неподалік великого монастирського собору кінця XII ст.²⁰

До державного ремесла, ймовірно, належала така галузь, як кораблебудування. Географічне положення Давньої Русі, її торгово-економічні зв'язки з сусідніми країнами, вихід на міжнародну арену вимагали від молоді ранньофеодальної держави побудови своїх торгових і військових кораблів. Тому розвиток кораблебудування необхідно було організаційно підпорядковувати державі та її адміністрації. Вихід кораблів у море вимагав постійного удосконалення, що сприяло появі ремісників, які займалися виключно кораблебудуванням — «кораблетворящие»²¹. Згодом кораблебудування перетворюється в одну із важливих галузей теслярства, а «корабльщик» — в кваліфікованого фахівця.

У писемних джерелах трапляються різні назви давньоруських суден (ладьї, учаны, кораблі, суда, струги, челны, ушкуї, лойва, галеї)²², що свідчить про вміння руських майстрів будувати різні за типом і конструкцією річкові і морські судна. Збереглися давні назви районів, де, очевидно, вони будувалися²³. Про щорічне виготовлення сотень кораблів у басейнах Дніпра і Ільменя повідомляє імператор Костянтин Багрянородний.

Державний характер будівництва торгового флоту підтверджують і названі Костянтином пункти збору кораблів²⁴. У Києві існувало спеціальне місце (можливо, Почайна), де остаточно оснащувалися судна.

Окрім писемних згадок про кораблебудівне ремесло існують й археологічні джерела. У 1948 р. на Ярославовому дворіщі в Новгороді знайдено майже цілого човна²⁵. На Неревському кінці у 1951 і 1952 рр. виявлено корабельні весла та в 1978 р. два бортові упори для весел (уключини) і лавку²⁶. В Старій Ладозі в шарах X ст. трапилися «кокори» дощатого човна²⁷ і т. п.

Окрім праці майстрів-чоловіків, які виготовляли дерев'яні основи кораблів, для повної оснастки суден необхідна була також праця жінок-ткаль. Для виготовлення парусів для 400—500 суден-одnodеревок необхідна була праця 2000 ткацьких станків, тобто робота жінок-ткаль 80—100 тогочасних сіл²⁸.

Не менш важливим для феодальної держави було зброярське ремесло. Свідченням місцевого виробництва зброї уже в першій половині XI ст. є знахідка меча з написом «Людота»²⁹. Ім'я майстра на речі вказує на існування спеціалізованої зброярської майстерні задовго до повідомлень писемних джерел³⁰. Можливо, що перші зброярські майстерні, виділившись із ковальських, виникали на князівських подвір'ях. Вони обслуговували потреби пануючих класів у зброї. На думку О. М. Кірпічникова, провідне місце у виготовленні, наприклад, булав належало південно-руським містам і передусім Києву. В цих містах знайдено майже 90% всіх відомих булав, встановлено наявність майстерень, які вивозили свою продукцію в різні країни³¹.

Спеціалізована зброярська справа існувала, ймовірно, уже в XI ст. Іпатьєвський літопис, наприклад, згадує майстрів-зброярів — «седельников», «лучников», «тульников». Новгородський літопис знає майстрів «порочных», тобто майстрів, які виготовляли машини — «пороки» для облоги міст.

За археологічними даними відомі поховання зброярів на дружинному Шестовицькому і Гнездівському могильниках, матеріали

яких підтверджують, що зброярі і дружинники знаходилися на однаковому соціальному рівні³².

Таким чином, аналіз специфічних виробництв, таких як: спорудження державних і міських укріплень, культових і громадських будівель, виробництво будівельних матеріалів, зброї, будівництво річкових і морських суден свідчить про те, що їх організацією, з огляду на загальнодержавне значення, займалася феодальна держава.

Вотчинне ремесло. Вся феодальна Русь, на думку Б. О. Рибаківа, була сукупність кількох тисяч феодальних вотчин: князівських, боярських, монастирських, «молодшої» дружини³³. У цих вотчинах, за свідченням писемних та археологічних джерел, існувало власне ремесло.

Існування двох основних форм феодального землеволодіння — князівського спадкового і помісного служилої знаті — дозволяє у світському вотчинному ремеслі виділити дві форми: ремесло князівське та феодальної знаті, куди входили старші дружинники («бояри», або «лучшие люди») і молоді дружинники («отроки», або «детские»).

При визначенні князівського ремесла і ремесла феодальної знаті дотримуємося топографічного принципу. Князівським ремеслом вважаємо таке, сліди якого траплялися переважно в межах князівських дитинців. До ремесла феодальної знаті відносимо залишки ремісничих майстерень, виявлені на боярських садибах у містах, а також на городищах.

Князівське ремесло. Характерною особливістю ремісничих майстерень князівських вотчин було те, що вони були власністю князя як і знаряддя праці, сировина і готові вироби. Безпосередні виробники — ремісники залежали від князя. Ступінь їх залежності від князя був неоднаковим. В одних випадках ремісники жили у дворі князя і повністю залежали від нього (холопи), в інших — залежність визначалася відробітковою рентою в князівській майстерні.

До середини XII ст. вся продукція, що виготовлялася вотчинними майстернями, використовувалася на «княжому дворі» і її кількість регулювалася потребами господарства. Включення вотчинних майстерень в товарне виробництво, вихід за рамки «княж двора», можливо, відбулося у XII—XIII ст., коли значно зріс попит на промислові товари.

Для XII—XIII ст. писемні джерела згадують князівських ремісників на Русі. Про них йдеться у статті 15 «Руської Правди» докладної редакції, де перераховуються штрафи за вбивство різних членів князівського дому, в тому числі й ремісників: «А за ремесвенника и ремесвенницу то 12 гривен»³⁴.

Сума штрафу за вбивство ремісника свідчить, що цю категорію прирівнювали до представників князівської адміністрації — сільських і ратайних тіунів. За вбивство смерда і холопа платили штраф 5 гривен, а в разі знання ними якого-небудь ремесла, 12 гривен.

У «Слові» Кирила Туровського, пам'ятки XII ст., ремесло уявно ототожнюється із службою князю: «не глаголите: жену имам, и дети кормлю, и дом строю, ли князю служю, ли власть держю, ли ремесво»³⁵.

Важливим доказом існування на «княжих дворах» ремісників є інструменти і вироби, позначені князівськими знаками власності. Київські, чернігівські, володимирські князі широко користувалися знаками у своєму господарстві. Вони ставилися на монетах, печатках, окремих виробах, на зброї тощо. Знаки на цеглинах церков, побудованих у Києві, Чернігові, Гродно, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі, походять від родових знаків Рюриковичів³⁶. Очевидно, цегла для церков виготовлялася князівськими ремісниками-холопами, які на них ставили князівський знак.

Вивчення соціальної топографії давньоруських міст дає можливість говорити про розміщення різнопрофільних князівських майстерень у середині дитинця, поблизу князівського палацу. Так, наприк-

лад, у Києві в різні роки виявлено ремісничі майстерні в межах княжого двору або поблизу нього. На Старокиївській горі в культурному шарі X—XI ст., відкрито залишки ковальської майстерні³⁷. Є всі підстави вважати, що вона обслуговувала князівське господарство. Дві ювелірні майстерні по виготовленню різнокольорової емалі та золотих колтів з перегородчастою емаллю³⁸ знайдено неподалік Десятинної церкви (садиба Пётровського), а третю — в садибі Десятинної церкви. Дослідники схильні вважати, що в ній також виготовлялися прикраси з перегородчастою емаллю³⁹. У південній частині садиби Державного історичного музею УРСР відкрито майстерню по виготовленню бронзових виробів⁴⁰.

У Любечі, в центральній частині замку, на місці князівського двору, виявлено майстерню по виготовленню полив'яного посуду, яка ймовірно, працювала для потреб княжого двору⁴¹. На дитинці Новогрудка трапилися залишки металообробної майстерні, де оброблялися кольорові метали і срібло⁴².

За свідченням археологічних та писемних джерел, ювелірне ремесло властиве лише для князівських виробництв. У ювелірних майстернях виготовлялися золоті з перегородчастою емаллю або срібні, прикрашені черню, зерню або філігранню, вишукані вироби. Всі ці багатства зосереджувалися в руках князівської знаті, звідси й турботи про давньоруських «кузнецов злату, сребру и меди». В літопису часто згадується «злато», «всякое узорочье». З них утворювалася князівська казна — «имение». Поповнення її могли забезпечити тільки постійно діючі майстерні.

Князівські ювеліри поряд з виготовленням індивідуальних замовлень складних срібних і золотих виробів одночасно постачали на широкий ринок свинцеві й олов'яні відливки, виготовлені в кам'яних «імітаційних» формах. Поява кам'яних ливарних форм у ювелірів, які працювали в князівській частині Києва, за думкою Б. О. Рибаківа, свідчила про намір вотчинних ремісників оволодіти широким провінційним ринком⁴³. Як довів П. П. Толочко, процес цей розпочався у XI ст. і набрав широкого розмаху в XII ст.⁴⁴ На час навали хана Батия вотчинне ремесло в традиційному вигляді вироджувалося.

Феодално-помісне ремесло. Друга основна форма феодалного землеволодіння — помістя сприяло розвитку феодално-помісного ремесла. За соціальним характером і формою організації воно мало чим відрізнялося від князівського, хіба що масштабами виробництва. Вотчинне ремесло помісної знаті розвивалося не лише в містах, заміських палацах, але й у прикордонних градах. Лише в Києві літопис згадує понад 20 боярських родин, більшість яких мали садиби у Верхньому місті (двори Гордятин, Никифоров. Ворітиславль, Чудин, Коснячків, Путятин, Глебов, Ратшин, Васильков, Бориславль). Існували боярські садиби й в інших частинах міста (наприклад, Радьславль двір на Подолі, Олмин в Угорськiм)⁴⁵. На всіх садибах, очевидно, існували різні види ремесел, що обслуговували потреби господарства. Підтвердженням цього є матеріали розкопок на місці давніх боярських дворів XI—XIII ст., які виявили сліди склоробного виробництва, обробки шкіри, кістки⁴⁶.

Ремісничі майстерні виявлено і на боярських садибах у Новгороді. На сьогодні найбільше їх розкопано на Неревському кінці міста. Окрім колекцій ювелірних виробів, що нараховують кілька тисяч прикрас, інструментів, злиwkів, заготовок, напівфабрикатів, відкрито окремі ювелірні майстерні. До 20—30-х років XII ст. відноситься бузинок ювеліра, відкритий на садибі «Г»⁴⁷. З обробкою металів пов'язаний зруб № 583⁴⁸. Житло ювеліра, розкопане в Новгороді на перехресті вулиць Великої і Холоп'євої, на садибі «А», датується XIII ст. Зруб № 25 дослідники також вважають садибою ювеліра⁴⁹.

Розкопки на окремих городищах Давньої Русі свідчать про розвиток різних видів ремесла. На Райковецькому городищі X—XIII ст. виявлено залишки ковальського ливарно-ювелірного, гончарського,

склоробного, косторізного, деревообробного, камнерізного ремесел⁵⁰. На Колодяжинському городищі знайдено сліди залізоробного, ливарно-ювелірного, гончарського, деревообробного та косторізного ремесла⁵¹.

В Старому Ізборську (на Труворовім городищі) існувала обробка кольорових металів⁵². В Ярославлі, у «Рубленом городе», недавно відкрито наземну будівлю, де виявлено ювелірні інструменти (шило, долото, залізний пінцет, спеціальні ножиці)⁵³. У Серенську відкрито ювелірну майстерню, в якій знайдено готові прикраси і ливарні форми⁵⁴.

Отже, в системі феодального господарства помісне ремесло посідало значне місце.

Церковно-монастирське ремесло. Введення християнства сприяло утворенню на Русі нового експлуататорського класу — духівництва. Отримуючи від князів на утримання церкви десятину, духівництво дуже швидко перетворилося у великого землевласника. Скоцентрувавши в своїх руках значні економічні ресурси, воно зіграло певну роль в організації ремесла, передусім тих його галузей, що обслуговували потреби віруючих в предметах християнського культу.

За формою виробничих відносин церковно-монастирське ремесло становило особливу форму вотчинного ремесла. Монастир, подібно феодальному двору, був пов'язаний з ринком. Ремісники-холопи жили не тільки при князівських дворах, але й при єпископських. Так, «Руська Правда» називає холопів князівських, боярських і «чернеческих», тобто монастирських⁵⁵.

Писемні джерела також характеризують виробничу діяльність церковно-монастирського ремесла. Про ремесло одного з найбільших монастирів Давньої Русі — Києво-Печерського — розповідає Печерський Патерик. Із нього дізнаємося, що «клевети» монастиря займались виготовленням взуття, головних уборів та ін. «Еще же и руками своими дьлаху: оволи копытца плетуще и клобуку, и иная ручная дьла строяща». У ньому є згадки також про ремісників, які займались переписуванням книг і малюванням ікон. «Книжним писанням» займався монах Іларіон. «Бъше бо книгамъ хитръ писати, и се по вся дньи и нощи писаше книги...» Відомим став монастирський іконописець Алімпій зі своїми учнями. «Преподобный же Алімпіе ... добре извыкъ хитрости иконнѣй, иконы писати хитръ бѣ зъло»⁵⁶.

У Новгородському першому літопису від 1151 року розповідається про церковних майстрів, які можуть лити свинцеві листи для церковних дахів: «В лѣто 6659. Въ то же лѣто архиепископ Нифонтъ поби святыю Софію свинцьемъ всю прямъ, извистію маза всю около»⁵⁷. Подібне повідомлення є в статті Лаврентієвського літопису від 1194 року про ремонт церкви святої Богородиці в Суздалі після великої пожежі. На відбудову церкви запрошено «не мастера из нѣмьдъ но налѣзе мастера от клеветръ святое Богородици и от своихъ, иных олову льяти, иных крыти, иных извистію бѣлити»⁵⁸.

У Новгородському літопису названо ім'я майстра, який розписував церкву святої Богородиці у Новгороді. «Въ лѣто 6704 испьса црковь на воротехъ архепископ Мартурини святыя Богородица, а писецъ Грыцинь Петровиць»⁵⁹. Розповідь літопису підтвердилась археологічними розкопками, якими було відкрито садибу художника Гречина, де знайдено дев'ять заготовок ікон, залишки фарб, посудини для фарб, фрагменти сусального золота, листової бронзи та ін., що свідчить про великі масштаби роботи⁶⁰. Майстерня, за всіма даними, належала багатій духовній особі Новгорода.

Монастирські ремісники виготовляли хрести-енколпіони, кам'яні та кістяні іконки й інші предмети культу. На монастирських дворах відкрито майстерні, що займались виготовленням побутових речей для власних потреб. Сліди таких майстерень виявлено в Києві на території Михайлівського Златоверхого монастиря (майстерня художника, майстерня по виготовленню смальти), на садибі Федорівського

монастиря (сліди ковальської і ливарно-ювелірної майстерень) ⁶¹. Залишки склоробної майстерні знайдено на дитинці Переяслава в районі єпископської резиденції ⁶². Про існування в Чернігові єпископських ремісників свідчать хрестоподібні знаки, які є на плінфі Успенської церкви і в аналогічній церкві в Старій Рязані, що входили тоді в Чернігівську єпархію ⁶³.

Таким чином, для церковно-монастирського ремесла характерним є забезпечення діяльності християнської церкви і потреб віруючих в предметах культури.

Посадське ремесло. Посадські ремісники становили одну з соціальних категорій ремісників феодальної Русі. Економічною основою особистої незалежності посадських ремісників була приватна власність на засоби виробництва та на невелику ділянку міської землі.

Поява посадів з ремісничо-торговим населенням була новим соціальним явищем, породженим феодальним ладом. Формування міського населення і, передусім ремісників, відбувалося за рахунок сільських холопів, смердів, закупів, що раніше займалися ремеслом.

Визначити розміщення вільного міського ремесла дозволяє соціальна топографія міста. Залишки майстерень та інші сліди ремесла, виявлені на посадах, характеризують вільне міське ремесло.

Одним із найбільших ремісничих посадів Древньої Русі був район Подолу в Києві, що за свідченням археологічних джерел сформувався у IX—X ст. Тут знайдено майстерні по обробці чорного ⁶⁴ та кольорових металів, бурштину, скловарні, шкіряні, токарні, по виготовленню шиферних пряслиць, столярні та ін. ⁶⁵ Як бачимо, розкопки на Подолі підтвердили існування вільних ремісничих професій, про які раніше здогадувалися.

У Новгороді знайдено майстерні, що напевно належали вільним ремісникам. На Неревському кінці відкрито майстерні, пов'язані з обробкою кольорових металів, шкіри та шевців. На Славенському кінці виявлено майстерню токаря, на Дубошинському розкопі — по обробці кольорових металів ⁶⁶.

У Суздалі нещодавно розкопано частину міського посаду XII ст. Тут виявлено дві майстерні ливарників-ювелірів з набором інструментів та готовою продукцією ⁶⁷. На посаді літописного Василева знайдено комплекс гончарних майстерень та горнів ⁶⁸. У Старій Руссі досліджено садибу і майстерні ювеліра і шевця ⁶⁹. В Старій Рязані, на посаді, відкрито косторізну майстерню ⁷⁰. Про посадських «плінфоробів» свідчать так звані знаки посадських майстрів, якими позначалися цегли церкви П'ятниці на Торгу та Єлецької у Чернігові ⁷¹.

Отже, розглянуті матеріали свідчать, що вільні ремісники селилися у давньоруських містах, головним чином на міських посадах. Організаторами різних видів ремесла виступали дрібні виробники, які володіли знаряддями праці і вели самостійне господарство.

Реміснику, звичайно, в роботі допомагала вся сім'я. Разом з ним могли працювати один або два підмайстри (уноти). Згодом посадські ремісники створюють власні ремісничі організації, що надавали ремісничій праці організованого і систематичного характеру.

п. с. пеняк

К вопросу о социальной организации древнерусского ремесла X—XIII вв.

Резюме

В статье, исходя из анализа древнерусского общества, сделана попытка воссоздания социальной структуры ремесла.

Институты, классы и социальные группы, порожденные феодальным строем, определили существование на Руси в X—XIII вв. разных по социальному происхождению организаторов ремесленного производства. Ими, по свидетельству письменных

и археологических источников, являлись государственная власть, сельские общины, крупные землевладельцы — князья, бояре, церковь, а также свободные городские ремесленники. Совокупная их деятельность являлась той основой, благодаря которой на Руси возник вид хозяйственной деятельности — ремесло.

¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 792 с.; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953. — 260 с.: (МИА; № 32); Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1979. — 272 с.; Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. — СА, 1950, т. 14, с. 220—234; Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. — М., 1972. — 20 с.; Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 215 с.

² Маркс К. Начерки відповіди на лист В. І. Засулич. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 404.

³ Колчин Ю. А. Указ. соч., с. 189.

⁴ Там же, с. 191—192.

⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 367.

⁶ Лаврентьевская летопись. — М., 1962, стб. 121 (ПСРЛ; Т. 1).

⁷ Там же, стб. 122.

⁸ Там же, стб. 150.

⁹ Там же, стб. 151.

¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950, с. 20.

¹¹ Там же, с. 16.

¹² ПСРЛ, т. 31, с. 26.

¹³ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, т. 1, с. 137.

¹⁴ Там же, с. 11.

¹⁵ Там же, с. 101.

¹⁶ Довженко В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси. — В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 37—38.

¹⁷ Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Древней Руси. — ВИ, 1970, № 11, с. 59.

¹⁸ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена: (По раскопкам). — Киев, 1913, с. 69—74; Килюевич С. Р. Печи для обжига плитки X в. у Десятинной церкви. — АО 1974 г., М., 1975, с. 284—285; Толочко П. П., Гупало К. М. Раскопки Киева у 1969—1970 рр. — В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 21—27; Богусевич В. А. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. — КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 14—20.

¹⁹ Варганов А. Д. Обжигательные печи XI—XII вв. в Суздале. — КСИИМК, 1956, вып. 65, с. 49—54.

²⁰ Юшко А. А. Кирпичеобжигательная печь конца XII в. в Смоленске. — В кн.: Культура Древней Руси. М., 1966, с. 301—313.

²¹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964, с. 87.

²² Новгородская первая летопись ..., с. 6, 9, 42, 64.

²³ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории, с. 87.

²⁴ Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. — М.; Л., 1934, с. 10, 11.

²⁵ Янин В. Л. Великий Новгород. — В кн.: По следам древних культур: Древняя Русь. М., 1953, с. 235.

²⁶ Янин В. А. Великий Новгород, с. 236; Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981, с. 110—111.

²⁷ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. — М., 1949, с. 133—134.

²⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982, с. 220—221.

²⁹ Кирпичников А. Н. Древнейший русский подписной меч. — СА, 1965, № 3, с. 196—201.

³⁰ Там же, с. 200.

³¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. Е1-36, с. 54.

³² Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. — ИАК, 1905, вып. 15, с. 40.

³³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982, с. 428.

³⁴ Правда Русская. М.; Л., 1947, т. 2, с. 317.

³⁵ Рукописи графа Уварова А. С. Спб., 1858, т. 2, с. 70.

³⁶ Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. — СА, 1940, № 6, с. 247.

³⁷ Килюевич С. Р. Раскопки на Старокиевской горе. — АО 1981 г., М., 1983, с. 265.

³⁸ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, с. 71—75.

³⁹ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 236.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси, с. 11.

⁴² Гуревич Ф. Д. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка. — КСИА, 1974, вып. 139, с. 95.

⁴³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 497—498.

⁴⁴ Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1983, с. 159.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 1, стб. 55.

⁴⁶ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, с. 71—72; Каргер М. К. Древний Киев, с. 296—298.

⁴⁷ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. — МИА, 1963, № 117, с. 200.

⁴⁸ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — Там же, № 123, с. 27—28.

⁴⁹ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв., с. 226.

⁵⁰ Гончаров В. К. Райковецкое городище. — Киев, 1950, с. 77—134.

⁵¹ Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 98—103.

⁵² Седов В. В., Гайдуков П. Г. Исследования Изборского городища. — АО 1978 г., М., 1979, с. 38.

⁵³ Дубов И. В., Винокурова М. Г., Седых В. Н. Ярославская экспедиция. — АО 1976., М., 1977, с. 51—52.

⁵⁴ Никольская Т. Н. Древнерусский Серенск — город вятических ремесленников. — КСИА, 1971, вып. 125, с. 75—76.

⁵⁵ Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953, с. 87.

⁵⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря. — Спб., 1911, с. 36, 121.

⁵⁷ Новгородская первая летопись ..., с. 28—29.

⁵⁸ ПСРЛ, т. 1, стб. 411.

⁵⁹ Новгородская первая летопись ..., с. 47.

⁶⁰ Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в., с. 141.

⁶¹ Каргер М. К. Древний Киев, с. 483; Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. — Археологія, 1955, т. 10, с. 131—132.

⁶² Сікорський М. І. Скляробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 149.

⁶³ Рыбаков Б. П. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.

⁶⁴ Толочко П. П. До топографії древнього Києва. — Археологія, 1965, т. 18, с. 18.

⁶⁵ Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) — В кн.: Археологія Києва, К., 1979, с. 47, 50—51; Сагайдак М. А. Раскопки на Киевоподоле. — АО 1981 г., М., 1983, с. 315; Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1976, с. 84; Ивакин Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола. — АО 1981 г., М., 1983, с. 263; Богусевич В. А. Археологічні розкопки у Києві на Подолі в 1950 р. — Археологія, 1954, т. 9, с. 50; Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу, с. 50—54; Гупало К. М., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Исследование Киевского Подола. — АО 1976 г., М., 1977, с. 286—287; Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіівський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. — В кн.: Стародавній Київ, с. 74.

⁶⁶ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — МИА, 1963, № 123, с. 27—28; Колчин Б. А. К итогам работы Новгородской археологической экспедиции (1951—1962 гг.) — КСИА, 1964, вып. 99, с. 7; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. — М., 1969, с. 54—63; Янин В. Л., Колчин Б. А. Новгородская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 46—47.

⁶⁷ Седова М. В., Бельнская Д. А., Яковлева Г. Ф. Работы в Суздале. — АО 1976 г., М., 1977, с. 69.

⁶⁸ Гоменчук Б. П. Исследование летописного Василева. — АО 1977 г., М., 1978, с. 393.

⁶⁹ Медведев А. Ф. Усадьбы ростовщика и ювелира в Старой Руссе. — Там же, с. 23—24.

⁷⁰ Даркевич В. П., Веретенников Н. Н., Фролов В. П., Чернецов А. В. Старорязанская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 59—60.

⁷¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури

До недавнього часу методи точних наук при визначенні абсолютного віку трипільських пам'яток застосовувалися дуже рідко. Було відомо лише кілька радіокарбонних дат для окремих поселень Румунії, Молдавії і України. За останні роки справа з датуванням трипільських пам'яток України значно змінилася головним чином дякуючи створенню при Інституті археології АН УРСР координаційного центру по вивченню археологічних матеріалів методами точних і природничих наук. За програмою, складеною автором, проведено широке датування археологічних об'єктів, зокрема і трипільських, двома методами — радіо-